

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟΝ ΤΟΥ ΔΑΝΙΗΛ

ΥΠΟ

ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ Π. ΧΑΣΤΟΥΠΗ

Καθηγητοῦ ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν

Ἑπομνήματα. F. Hitzig, KeH 1850. — C. F. Keil, BC 1869. — J. Meinhold, SZ 1889. — J. Knabenbauer, CSS 1891 (1907), ἐπανεκδοθὲν ὑπὸ J. Linder, 1939. — A. A. Bevan, A Short Commentary on the Book of Daniel, Cambridge 1892. — G. Behrmann, HK 1894. — S. R. Driver, CambrB 1900. — K. Marti, KHC 1901. — P. Riessler, Das Buch Daniel erklärt, Wien 1902. — K. Marti, HSAT 1923. — M. Haller, SAT 1925². — W. Baumgartner, Das Buch Daniel, Giessen 1926. — J. A. Montgomery, ICC 1927 (1950). — J. Goettsberger, HS 1928. — R. H. Charles, A Critical and Exegetical Commentary on the Book of Daniel, Oxford 1929. — H. W. Obbink, TU 1932. — A. Bentzen, HAT 1937, 1952². — A. Lods, BCent 1941. — G. M. Rinaldi, 1947. — G. Lattey, The Book of Daniel, 1948. — F. Nötscher, Echter-B 1948. — H. C. Leupold 1949. — E. J. Young, The Prophecy of Daniel: a Commentary, Grand Rapids 1949. — J. Steinmann, Daniel, Paris 1950. — J. J. Slotki, SoncB 1951. — L. Dennefeld, Clamer-B 1952. — P. P. Saydon, CC 1953, σ. 621-643. — P. J. de Menasce, JéruB 1954, 1958². — J. T. Nelis, BOT 1954. — H. Schneider, HBK 1954. — J. A. Bewer, Harper's B 1955. — W. Kessler, BAT 1955². — G. Rinaldi, LSBR 1955. — E. W. Heaton, Torch-B 1956. — A. Jeffery, IB 1956. — J. Steinmann, CJB 1961. — G. C. Aalders, COT 1962. — C. G. Howie, LBC 1962. — N. W. Porteous, ATD 1962 (1968²). — O. Plöger, KAT² 1965. — Β. Βέλλα, Δανιήλ: Εἰσαγωγή-Μετὰφρασις ἐκ τοῦ ἑβραϊκοῦ καὶ ἀραμαϊκοῦ - Κείμενον τοῦ Θεοδοτίωνος - Ἑρμηνεία, Ἀθήναι 1966. — M. Delcor, SB 1971. — A. Lacocque, CAT 1976. Ἐν ἀγγλ. μεταφράσει ὑπὸ D. Pellauer, 1979.

Ἄλλα βοηθήματα. J. Meinhold, Die Composition des Buches Daniel, 1888. — A. von Gall, Die Einheitlichkeit des Buches Daniel, Giessen 1895. — H. Gunkel, Schöpfung und Chaos in Urzeit und Endzeit, Göttingen 1895. — G. A. Barton, The Composition of the Book of Daniel, JBL 17 (1898), σ. 62-86. — H. Preiswerk,

Der Sprachenwechsel im Buche Daniel, Bern (1902) 1903 (Diss.). — P. Volz, Jüdische Eschatologie von Daniel bis Akiba, Tübingen 1903 (=Die Eschatologie der jüdischen Gemeinde im neutestamentlichen Zeitalter, Tübingen 1934). — M. J. Lagrange, Les prophéties de Daniel, RB 1 (1904), σ. 494 ἐξ. — A. Bertholet, Daniel und die griechische Gefahr, (RV II 17) Tübingen 1907. — C. C. Torrey, Notes on the Aramaic Part of Daniel, Transact. of the Connecticut Academy 15 (1909), σ. 241-282. — R. D. Wilson, The Book of Daniel and the Canon, PThR 13 (1915), σ. 352 ἐξ. — G. Hölscher, Die Entstehung des Buches Daniel, ThStKr 92 (1919), σ. 113-138. — W. Baumgartner, Das Buch Daniel, (Aus der Welt der Religion, Alttestamentliche Reihe, Heft 1) Giessen 1926. — Τοῦ ἀρτοῦ, Neues keilschriftliches Material zum Buche Daniel?, ZAW 44 (1926), σ. 38-56. — M. Noth, Zur Komposition des Buches Daniel, ThStKr 98/99 (1926), σ. 143-163 (=Gesammelte Studien zum Alten Testament II, ThB 39, München 1969, σ. 11-28). — M. Thilo, Die Chronologie des Danielbuches, 1926. — W. Baumgartner, Das Aramäische im Buche Daniel, ZAW 45 (1927), σ. 81-133 (=Zum Alten Testament und seiner Umwelt, 1959, σ. 68-123). — J. Goettsberger, Einleitung in das Alte Testament, 1928, σ. 318-327. — R. P. Dougherty, Nabonidus and Belshazzar, 1929. — C. Kuhl, Die drei Männer im Feuer: Daniel Kap. 3 und seine Zusätze, (BZAW 55) Giessen 1930. — H. H. Rowley, The Historicity of the Fifth Chapter of Daniel, JThSt 32 (1930/31), σ. 12 ἐξ. — A. van Hoonacker, L' historiographie du livre de Daniel, Muséon 44 (1931), σ. 169-176. — H. Junker, Untersuchungen über literarische und exegetische Probleme des Buches Daniel, Bonn 1932. — H. H. Rowley, The Bilingual Problem of Daniel, ZAW 50 (1932), σ. 256-268. — Τοῦ ἀρτοῦ, Early Aramaic Dialects and the Book of Daniel, JRAS (1933), σ. 777-805. — W. Möller, Der Prophet Daniel, 1934. — W. B. Stevenson, The Identification of the Four Kingdoms of the Book of Daniel, Transact. Glasgow Or. Soc. 7 (1934/35), σ. 4-8. — M. A. Beek, Das Daniel-Buch. Sein historischer Hintergrund und seine literarische Entwicklung, Leiden 1935 (Diss.). — H. H. Rowley, Darius the Mede and the Four World Empires in the Book of Daniel, Cardiff 1935 (1959²). — Τοῦ ἀρτοῦ, Some Problems in the Book of Daniel, ET 47 (1935/36), σ. 216 ἐξ. — E. Bickermann, Der Gott der Makkabäer, Berlin 1937. — Π. Ἱ. Μπατσιώτου, Εἰσαγωγή εἰς τὴν Π. Διαθήκην, 1937, σ. 425-442. — F. Zimmermann, The Aramaic Origin of Daniel 8—12, JBL 57 (1938), σ. 255-272. — Τοῦ ἀρτοῦ,

Some Verses in Daniel in the Light of a Translation Hypothesis, *JBL* 58 (1939), σ. 349-354. — W. Baumgartner, Ein Vierteljahrhundert Danielforschung, *ThR NF* 11 (1939), σ. 59-83, 125-144, 201-228. — G. A. Barton, Daniel a pre-israelite Hero of Galilee, *JBL* 60 (1941), σ. 213 ἐξ. — R. H. Pfeiffer Introduction to the Old Testament, 1941, σ. 748-781. — W. Baumgartner, Das Buch Daniel und seine Botschaft von den letzten Dingen, 1944. — B. Mariani, Daniel «il patriarca sapiente» nella Bibbia, nella tradizione, nella leggenda, 1945. — H. H. Rowley, Zu den vier Reichen in Dan 2, *ThZ* 1 (1945), σ. 17 ἐξ. — M. J. Gruenthaner, The Four Empires of Daniel, *CBQ* 8 (1946), σ. 72-82, 201-212. — H. L. Ginsberg, Studies in Daniel, New York 1948. — Β. Βέλλα, Τὸ χωρίον Δανιήλ 11,20 κατὰ τὴν μετάφρασιν τοῦ Θεοδοσίου, *Θεολ.* 21 (1950). — O. Eissfeldt, Die Menetekel-Inschrift und ihre Deutung, *ZAW* 63 (1951), σ. 105 ἐξ. (=Kl. Schr. III, Tübingen 1966, σ. 210 ἐξ.). — H. L. Ginsberg, The Composition of the Book of Daniel, *VT* 4 (1954), σ. 246-275. — E. J. Young, The Messianic Prophecies of Daniel, 1954. — H. H. Rowley, The Composition of the Book of Daniel, *VT* 5 (1955), σ. 272-276. — D. J. Wiseman, Chronicles of Chaldean Kings, 1956. — W. Baumgartner, λ. Daniel καὶ Danielbuch, ἐν *RGG*³ II (1958), σ. 26-31. — C. J. Gadd, The Harran Inscriptions of Nabonidus, *An St* 8 (1958), σ. 35-92. — P. Oswald, Le Livre de Daniel, 1958. — H. Kruse, Compositio libri Danielis et idea Filii Homini, *VD* 37 (1959), σ. 147-161, 193-211. — O. Plöger, Theokratie und Eschatologie, (*WMANT* 2) Neukirchen 1959, 1968³. — Δ. Δοῦκος, Τὸ βιβλίον τοῦ Δανιήλ: Ἀϋθεντικότης καὶ σύνθεσις αὐτοῦ, *Θεσσαλονίκη* 1960. — O. Eissfeldt, Daniels und seiner drei Gefährten Laufbahn im babylonischen, medischen und persischen Dienst, *ZAW* 72 (1960), σ. 134-148 (=Kl. Schr. III, σ. 513 ἐξ.). — K. Koch, Die Weltreiche im Danielbuch, *ThLZ* 85 (1960), σ. 829-832. — F. Zimmermann, Hebrew Translation in Daniel, *JQR* 51 (1960/61), σ. 198-208. — A. Jepsen, Bemerkungen zum Danielbuch, *VT* 11 (1961), σ. 386-391. — K. Koch, Spätisraelitisches Geschichtsdnken am Beispiel des Buches Daniel, *HZ* 163 (1961), σ. 1-32. — F. Michali, λ. Daniel καὶ Danielbuch, ἐν *BHH* I (1962), σ. 318-320. — F. König, Zarathustras Jenseitsvorstellungen und das Alte Testament, Wien 1964. — D. J. Wiseman/T. C. Mitchell κ.ξ., Notes on Some Problems in the Book of Daniel, London 1965. — A. Szörenyi, Das Buch Daniel, ein kanonisierter pescher?, *VTSuppl* 15 (1966), σ. 278-294. — E. Bickermann, Four Strange Books of

the Bible: Jonah, Daniel, Kohelet, Esther, 1967. — F. Dexinger, Das Buch Daniel und seine Probleme, Stuttgart 1969. — (E. Sellin/) G. Fohrer, Einleitung in das Alte Testament, 1969^μ, σ. 517-527. — M. Hengel, Judentum und Hellenismus, (WUNT 10) Tübingen 1969 (1973²). — A. Mertens, Das Buch Daniel im Lichte der Texte vom Toten Meer (=SBM 12), Würzburg 1971. — H. L. Ginsberg, λ. Daniel και Daniel, Book of, ἐν EJ τ. 5 (1972), σ. 1274 ἐξ. και 1277 ἐξ. — J. K. Kuntz, The People of Ancient Israel: An Introduction to Old Testament Literature, History, and Thought, 1974, σ. 494-503. — C. H. Lebram, Perspektiven der gegenwärtigen Danielforschung, JSJ 5 (1974), σ. 1 ἐξ. — O. Eissfeldt, Einleitung in das Alte Testament, 1976⁴, σ. 693-718. — B. Jongeling/A. S. van der Woude, Aramaic Texts from Qumran, (SSS NS 4) Leiden 1976, σ. 75 ἐξ. — O. Kaiser, Einleitung in das Alte Testament, 1978⁴, σ. 276-286. — R. Smend, Die Entstehung des Alten Testaments, 1978, σ. 222-224. — K. Köh, Das Buch Daniel, (Wiss. Buchges.) Darmstadt 1980. — J. Scharbert, Sachbuch zum Alten Testament, 1981, σ. 70 ἐξ.

α'. Ὁ προφήτης

Τὸ ὄνομα Δανιήλ (M Δανι γ ρ ἐ' λ=κρίνει ὁ Θεὸς ἢ κριτής μου ὁ Θεός) φέρουν, πρὸς τῷ ἐν τῷ φερωνύμῳ βιβλίῳ πρωταγωνιστοῦντι προσώπῳ, και ἄλλα τινὰ πρόσωπα τῆς Π. Διαθήκης (Α' Χρον. 3,1. Ἔσδρα 8,2. Νεεμ. 10,7). Ἐν δὲ τῷ βιβλίῳ τοῦ Ἰεζεκιήλ (14,14,20, πρβ. 28,3) γίνεται μνεία τριῶν σοφῶν ἀνδρῶν τῆς ἀρχαιότητος, ἦτοι τοῦ Νῶε, τοῦ Δανιέλ και τοῦ Ἰώβ. Εἶναι λίαν πιθανόν ὅτι ἐνταῦθα ὑποδηλοῦται τὸ ἕτερον τῶν ἐν τῷ οὐγαριτικῷ ἔπει τοῦ Ἀκχάτ¹ πρωταγωνιστούντων προσώπων, τ.ἔ. ὁ δίκαιος βασιλεὺς Δανέλ ἢ Δανιέλ, πατὴρ τοῦ Ἀκχάτ, και ὅτι ὁ ἀρχαῖος οὗτος ἦρας ἦτο γνωστός και παρ' Ἰσραήλ ὡς σοφὸς ἀνὴρ, παραβλητὸς πρὸς τὸν Νῶε και τὸν Ἰώβ.² Ὁ ὑπὸ τοῦ Ἰεζεκιήλ ὄμως μνημονευόμενος Δανιήλ δὲν πρέπει νὰ ταυτίζεται πρὸς τὸν Δανιήλ τοῦ ὑπὸ ἐξέτασιν βιβλίου (πρβ. Frost), καθόσον τὸ μὲν ὄνομα τοῦτου (Δανι γ ρ ἐ' λ) εἶναι ὀρθογραφικῶς διάφορον τοῦ εἰς τὸ οὐγαρικὸν ἀντιστοιχοῦντος ὀνόματος ἐκείνου (Δανι' ἐλ), τὰ δ' ἐκ τοῦ βιβλίου πραγματικά και ἴδια χρονολογικά δεδομένα ἐμφαίνουσι ὅτι ὁ Δανιήλ ἢ δὲν εἶχε εἰσέτι ἐμφανισθῆ ἐν ταῖς ἡμέραις τοῦ Ἰεζεκιήλ ἢ, ἐὰν εἶχεν ἐμφανισθῆ, πρέπει νὰ

1. Ch. Virolleaud, La legende phénicienne de Danel, Paris 1936. — Ἀ. Π. Χασιόπουλη, Τὸ ἐν τοῖς οὐγαριτικοῖς κειμένοις ἔπος τοῦ Ἀκχάτ, Ἀθήναι 1975.

2. M. Noth, Noah, Daniel und Hiob in Ez 14, VT 1 (1951), σ. 251-260.

ἦτο πολὺ νέος, καὶ ὅτι ἔζησεν ἐν τῇ αἰχμαλωσίᾳ κατὰ τὰ τέλη τῆς βαβυλωνίου ἐποχῆς καὶ τὰς ἀρχὰς τῆς περσικῆς.

“Ὅτι γνωρίζομεν περὶ τοῦ Δανιὴλ βασίζεται κυρίως ἐπὶ εἰδήσεων ἐκ τοῦ φερωνύμου βιβλίου. Κατὰ τὰς εἰδήσεις ταύτας ὁ Δανιὴλ συναπτήθη μετ’ ἄλλων εὐγενῶν αἰχμάλωτος εἰς Βαβυλῶνα ὑπὸ τοῦ Ναβουχοδονόσορος ἐν τῷ τρίτῳ ἔτει τῆς βασιλείας τοῦ Ἰωακείμ (605 π.Χ.). Κατὰ τὸν Ἰώσηπον (Ἄρχ. 10,10,1) ἀνῆκεν εἰς τὴν βασιλικὴν οἰκογένειαν τοῦ Σεδεκίου, τελευταίου βασιλέως τοῦ Ἰουδαϊκοῦ κράτιδιου. Ἐκεῖ μετ’ ἐπιλογὴν αὐτὸς καὶ ἄλλοι Ἰουδαῖοι νέοι εἰσήχθησαν εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ βαβυλωνίου μονάρχου πρὸς ἐκπαίδευσιν, ἐξ ἧς ὅμως οὐδαμῶς ἐπήρεάσθη ἢ πρὸς τὴν πατρῶαν θρησκείαν στερεὰ προσήλωσις των. Χάρις εἰς τὰ σπάνια προσόντα του, καὶ ἰδίᾳ τὸ θεῖον χάρισμα τῆς ἐξηγήσεως ἐνουπνίων, ὁ Δανιὴλ ἀνῆλθεν εἰς τὰ ὑπάτα ἀξιώματα τοῦ βαβυλωνιακοῦ κράτους ἐν ταῖς ἡμέραις τοῦ Βαλτάσαρ, τοῦ Δαρείου τοῦ Μήδου καὶ τοῦ Ναβουχοδονόσορος. Ἡ εἰς τὸν ἀληθινὸν Θεὸν πίστις τοῦ Δανιὴλ καὶ τῶν τριῶν συντρόφων του, Ἀνανίου, Μισαὴλ καὶ Ἀζαρίου, διαβληθεῖσα ὑπὸ ἐχθρῶν, ἐθριάμβευσε τῇ θαυμαστῇ διασώσει τούτων μὲν ἐν τῇ καμίνῳ τοῦ πυρός, εἰς ἣν ἐρρίφθησαν κατὰ διαταγὴν τοῦ Ναβουχοδονόσορος, ἐκείνου δὲ ἐν τῷ λάκκῳ τῶν λεόντων, εἰς ὃν ἐβλήθη κατὰ διαταγὴν Δαρείου τοῦ Μήδου. Ὁ Δανιὴλ ἀπέθανε μετὰ τὸ γ’ ἔτος τῆς βασιλείας τοῦ Κύρου (536 π.Χ.). Παράδοσις τις, χρονολογουμένη ἀπὸ τῆς 6ης ἐκ/δος μ.Χ., ἐντοπίζει τὸν τάφον του ἐν Σούσοις.³

β'. Περιεχόμενον τοῦ βιβλίου

Ἐν τῷ ἐβραϊκῷ κανόνι τὸ βιβλίον τοῦ Δανιὴλ ἀνήκει εἰς τὰ ἀγιογγραφα (ἄεθουβίμ), εὐρισκόμενον σχεδὸν ἐν τῷ τέλει τῆς συλλογῆς ταύτης ὡς πρῶτον τῶν ὑστέρων ἀγιογράφων (ἄεθουβίμ ἁχαρωνίμ). Ἐν τῇ μεταφράσει τῶν Ὁ κατατάσσεται εἰς τὰ προφητικὰ βιβλία, ἀμέσως μετὰ τὸ βιβλίον τοῦ Ἰεζεκιήλ, περιλαμβάνον καὶ τέσσαρας προσθήκας, αἵτινες μὴ ἔχουσαι ἀντίστοιχον κείμενον ἐν τῇ ἐβραϊκῇ βίβλῳ καὶ ὡς ἐκ τούτου χαρακτηριζόμεναι ὡς δευτεροκανονικαὶ περικοπαὶ ἐξετάζονται κατ’ ἰδίαν ἐν τῷ οἰκείῳ αὐτῶν τόπῳ (βλ. ἡμετ. Εἰσαγ. εἰς τὴν Π. Διαθήκην, σ. 455-461: α’ Σωσάννα, β’ Προσευχὴ Ἀζαρίου, γ’ Ὕμνος τῶν τριῶν παιδῶν καὶ δ’ Βῆλ καὶ δράκων).⁴

Ἡ διάθροωσις τοῦ ἐκ 12 κεφαλαίων συγκειμένου βιβλίου εἶναι σαφής,

3. Loftus, Chaldaea and Susiana, 1857, σ. 317 ἐξ. Πρβ. J. A. Montgomery (ὕπόμν. 1927) σ. 11 καὶ J. Jeremias, Heiligengräber in Jesu Umwelt, Göttingen 1958, σ. 113 ἐξ.

4. C. Julius, Die griechischen Danielzusätze und ihre kanonische Geltung, (BSTF VI 3/4) Freiburg 1901. — O. Plöger, Zusätze zu Daniel (JSHRZ I 1) Gütersloh 1973.

διὸ καὶ δύναται τοῦτο νὰ διαιρεθῆ εἰς δύο μέρη, ὧν τὸ μὲν α' (κεφ. 1—6) περιέχει ἕξ διηγήσεις, ἐν αἷς γίνεται λόγος περὶ τοῦ Δανιὴλ κατὰ τρίτον πρόσωπον, τὸ δὲ β' τέσσαρα ὄραματα, ἐν οἷς ὁμιλεῖ αὐτὸς ὁ Δανιὴλ κατὰ πρῶτον πρόσωπον (ἐν 7,1 καὶ 10,1 κατὰ τρίτον). Λεπτομερέστερον δὲ τὸ περιεχόμενον ἔχει ὡς κάτωθι.

α'. Αἱ ἕξ διηγήσεις (1,1—6,29).

1. Εἰσαγωγή· ἡ ἐν τῇ αὐτῇ τοῦ Ναβουχοδονόσορος (Νεβουχαδνε-ῤεῤάρ), βασιλέως τῆς Βαβυλῶνος, ἐκπαίδευσις Ἰουδαίων παιδῶν, ἐν οἷς καὶ ὁ Δανιὴλ, ὁ Ἄνανίας, ὁ Μισαὴλ καὶ ὁ Ἀζαρίας (ἢ κατ' ἀντίστοιχον μετονομασίαν Βελεθεσά'ῤεῤάρ, Σαδράχ, Μεσάχ καὶ Ἀβεδ-νεγώ), πιστοὶ τηρηταὶ τῶν περὶ τροφῶν διατάξεων τοῦ Ἰουδαϊκοῦ νόμου καὶ ἀνυπέβλητοι εἰς κάλλος καὶ σοφίαν, 1,1-29.

2. Τὸ περὶ τετραμεροῦς ἀγάλματος ἐνύπνιον τοῦ βασιλέως καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ Δανιὴλ ἐξήγησις αὐτοῦ (τέσσαρες μοναρχίαι), 2,1-49.

3. Οἱ τρεῖς σύντροφοὶ τοῦ Δανιὴλ, ἀρνούμενοι νὰ προσκυνήσουν τὸ ἄγαλμα τοῦ Ναβουχοδονόσορος, ρίπτονται εἰς τὴν κάμινον τοῦ πυρὸς ἀλλὰ διασώζονται θεῖα συνάρσει, 3,1-30.

4. Τὸ περὶ ὑπεραυξηθέντος καὶ ἔπειτα ἐκκοπέντος δένδρου ἐνύπνιον τοῦ Ναβουχοδονόσορος καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ Δανιὴλ ἐξήγησις αὐτοῦ ὡς ἀφορῶντος εἰς ἑπταετῆ παραφροσύνην τοῦ ἐν λόγῳ μονάρχου, 3,31—4,34.

5. Ἡ μετ' ἀνίερων χρῆσιν τῶν σκευῶν τοῦ ναοῦ ἐν συμποσίῳ τοῦ βασιλέως Βαλτάσαρ (Βελθα'ῤεῤάρ) ἐμφανισθεῖσα μυστηριώδης γραφὴ μενε' μενε' τεκέλ ουφαρσίν καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ Δανιὴλ ἐξήγησις αὐτῆς ὡς ἀφορώσης εἰς τὴν κατ' ἐκείνην τὴν νύκτα θανάτωσιν τοῦ ἐν λόγῳ μονάρχου, 5,1—6,1.

6. Ὁ Δανιὴλ, ἀρνούμενος νὰ προσκυνήσῃ τὸν βασιλέα Δαρεῖον τὸν Μῆδον ἀντὶ τοῦ Θεοῦ του, ρίπτεται εἰς τὸν λάκκον τῶν λεόντων ἀλλὰ διασώζεται θεῖα συνάρσει, 6,2-29.

β'. Τὰ τέσσαρα ὄραματα τοῦ Δανιὴλ (7,1—12,13).

1. Τὰ ἐκ τῆς θαλάσσης ἀναβάντα τέσσαρα θηρία (τέσσαρες μοναρχίαι), ἡ ὑπὸ τοῦ «παλαιοῦ τῶν ἡμερῶν» κρίσις καὶ ἡ ὑπὸ τούτου παράδοσις εἰς τὸν (αἰὸν τοῦ ἀνθρώπου) τῆς ἐπὶ πάντων τῶν λαῶν κυριαρχίας, 7,1-28.

2. Ὁ ἐξ ἀνατολῶν δίκερως κριὸς (βασιλεῖς τῆς Μηθίας καὶ τῆς Περσίας) ἠττώμενος ὑπὸ τοῦ ἐκ δυσμῶν μονοκέρωτος τράγου (Ἀλεξάνδρου τοῦ Μεγάλου), ὅστις ἔπειτα καθίσταται τετράκερος καὶ ἐξ ἐνὸς τῶν κεράτων του ἀναφύει μικρὸν κέρας, ὁσονούπω ἀύξανόμενον μεγάλως καὶ ἀνοσιουργοῦν φρικτῶς, 8,1-27.

3. Ἡ ὑπὸ τοῦ Γαβριὴλ παρεχομένη εἰς τὸν Δανιὴλ ἐξήγησις τῶν κατὰ τὸν προφήτην Ἰερεμίαν 70 ἐτῶν αἰχμαλωσίας καὶ ἀντιστοίχως ἐρημώ-

σεως τῆς Ἱερουσαλήμ (πρβ. Ἱερ. 25,11-12. 29,10) ὡς 70 ἐβδομάδων ἐτῶν, 9,1-27.

4. Τὸ μέγα καὶ τελευταῖον δράμα· ἀποκάλυψις τῶν μελλόντων νὰ συμβοῦν κατὰ τὴν προμεσσιακὴν περίοδον, ἤτοι ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τῆς περσικῆς κοσμοκρατορίας μέχρι τοῦ θανάτου Ἀντιόχου τοῦ Ἐπιφανοῦς, 10,1—12,13.

1) Προπαρρασκευὴ εἰς λῆψιν τοῦ δράματος, 10,1—11,2a.

2) Περιεχόμενον τοῦ δράματος, 11,2b-45.

3) Ἀποκορύφωμα τοῦ δράματος· διάσωσις τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ καὶ ἀνάστασις νεκρῶν, 12,1-4.

4) Κατακλείς τοῦ μεγάλου δράματος καὶ ἐν ταύτῳ ὁλοκλήρου τοῦ βιβλίου, 12,5-13.

γ. Γένεσις τοῦ βιβλίου

Ἡ Ἰουδαϊκὴ καὶ ἡ χριστιανικὴ παράδοσις ἀνεκάθεν ἀποδίδου τὴν συγγραφὴν τοῦ βιβλίου εἰς αὐτὸν τὸν Δανιήλ. Τὴν δικαίωσιν τοιαύτης ἀντιλήψεως ἔχουν ἐπιδιῶξει καὶ ἐρευνηταὶ τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων, ἐν οἷς καὶ ὁ Mōller, ὁ Linder καὶ ὁ Young. Διάφορον γνώμην διετύπωσε τὸ πρῶτον ὁ νεοπλατωνικὸς φιλόσοφος Πορφύριος (θαν. περὶ τὸ 304 μ.Χ.) ἐν τοῖς «Κατὰ χριστιανῶν λόγοις» του,⁵ ἔργῳ ἀπολεσθέντι ἀλλὰ γνωστῷ ἡμῖν διὰ τοῦ Ἱερωνύμου, ὅστις παραθέτει ἐξ αὐτοῦ χωρία ἐν τῷ εἰς Δανιήλ ὑπομνήματι του. Ἐν τινι τῶν χωρίων τούτων, παρατιθεμένῳ ἐν τῇ ἀρχῇ τοῦ εἰς τὸ εἰρημένον ὑπόμνημα προλόγου, ὁ Πορφύριος ἀποδίδει τὸ βιβλίον εἰς ἀνώνυμον συγγραφέα, ζήσαντα ἐπὶ βασιλείας Ἀντιόχου Δ' τοῦ Ἐπιφανοῦς, καὶ θεωρεῖ αὐτὸ περιέχον προφητείας μετὰ τὴν ἔκβασιν.⁶ Ἡ κατὰ τῆς γνησιότητος τοῦ βιβλίου ἀντίρρησις αὕτη, ἀπόκρουσθεῖσα τὸ πρῶτον ὑπὸ πολλῶν ἐκκλησιαστικῶν πατέρων καὶ συγγραφέων (Μεθοδίου, Εὐσεβίου Καισαρείας, Ἀπολιναρίου Λαοδικείας, Ἱερωνύμου) καὶ λησμονηθεῖσα ἐπὶ μακρὸν, προεβλήθη καὶ πάλιν ἐν τοῖς νεωτέροις χρόνοις καὶ δὴ μετὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Σπινόζα, κατὰ τὴν 17ην ἐκ/δα, ὀρθολογιστικὴν ἀμφισβήτησίν του.

Ἡ ἐξ ἐπόψεως περιεχομένου ἐνιαία προέλευσις τοῦ βιβλίου ἔχει ὑπὲρ

5. A. von Harnack, Porphyrius, «Gegen die Christen», AAB 1, 1916, σ. 67-74: Fragm. 43. 44.

6. Hieronimi Comm. in Dan. Praef. «Contra prophetam Danielelem, duodecimum librum scripsit Porphyrius nolens eum ab ipso, cujus inscriptus est nomine, esse compositum, sed a quodam, qui temporibus Antiochi Epiphaniis fuerit in Iudaea, et non tam Danielelem ventura dixisse, quam illum narraisse praeterita: denique quidquid usque ad Antiochum dixerit, veram historiam continere; si quid autem ultra opinatus sit, quia futura nescierit, mentitum esse».

αὐτῆς τὴν τῶν μερῶν τούτου ἀμοιβαίαν σχέσιν, ἣν ἰδίᾳ ἐμφαίνουν τὸ αὐτὸ πρωταγωνιστοῦν πρόσωπον, ἡ αὐτὴ σχεδὸν σειρὰ τῶν ἄλλοθεντῶν βασιλείων (Ναβουχοδονόσορ: μόνον ἐν κεφ. 1—4, Βελθὰ' τῶ-τῶρ: κεφ. 5 καὶ 7 ἐξ., Δαρρεῖος ὁ Μῆδος: κεφ. 6 καὶ 9, Κῦρος: 6,29 καὶ κεφ. 10—12), αἱ μὴ ἀποκλειστικῶς εἰς τὸ β' μέρος περιοριζόμεναι ὁράσεις καὶ προρρήσεις, ἡ μεταξὺ τῶν εἰς τὰς τέσσαρας μοναρχίας ἀφορώντων κεφ. 2 καὶ 7 ἐξ. ὑπάρχουσα ἀντιστοιχία καὶ ὁ εἰσαγωγικὸς χαρακτήρ τοῦ πρώτου κεφαλαίου ἐκατέρου μέρους (κεφ. 1 καὶ 7). Παρὰ ταῦτα ἡ ἐπίλυσις τῶν ἐν τῷ βιβλίῳ ἐγειρομένων φιλολογικῶν προβλημάτων εἶναι λίαν δυσχερῆς. Πολλοὶ ἐρευνηταί, παρατηροῦντες τὰς μεταξὺ τῶν δύο μερῶν διαφοράς, ἰδίᾳ δὲ τὴν ἀπροκάλυπτον ἀπλότητα, καὶ ρεαλιστικότητα τοῦ πρώτου καὶ τὴν ἔντονον ἀσάφειαν καὶ μυστικότητα τοῦ δευτέρου, θεωροῦν ἐκάτερον μέρος ὡς ἔχον ἰδίαν προέλευσιν. Ἡ ἀντίληψις αὕτη ἐνισχύεται παρ' αὐτοῖς καὶ ἐκ τοῦ ὅτι ἡ ἀφήγησις ἐν μὲν τῷ πρώτῳ μέρει γίνεται κατὰ γ' πρόσωπον, ἐν δὲ τῷ δευτέρῳ μέρει κατὰ α'.

Ἡ περὶ τὴν γένεσιν τοῦ βιβλίου ἐρευνα καθίσταται ἐτι μᾶλλον δυσχερῆς ὡς ἐκ τῆς συναρτήσεώς της πρὸς τὸ ζήτημα τῆς ἐν αὐτῷ διγλωσσίας. Τὸ βιβλίον φέρεται γεγραμμένον ἐν δυοῖν γλώσσαις· ἄρχεται ἐβραϊστὶ, (1,1—2,4a), συνεχίζεται ἀραμαϊστὶ (2,4b—7,28) καὶ λήγει ἐβραϊστὶ (8—12). Ἡ ἐξήγησις τῆς ἰδιομορφίας ταύτης εἶναι δυσχερεστέρα τῆς ἀπαιτούμενης διὰ παρόμοιον φαινόμενον ἐν τῷ βιβλίῳ τοῦ Ἔσδρα, καθόσον τὸ ἀραμαϊκὸν τμήμα δὲν ἐναρμόζεται εἰς τὴν οἰκονομίαν τοῦ βιβλίου· ἐμφανιζόμενον ἐν τῷ εἰς τὸ κεφ. 6 λήγοντι α' μέρει, ἐκτείνεται καὶ πέρα τούτου (κεφ. 7). Αἱ πρὸς ἐξήγησιν τῆς τοιαύτης διγλωσσίας διατυπωθεῖσαι θεωρίαι εἶναι πολλαί, ἀλλ' οὐδεμία ἐξ αὐτῶν εἶναι ἱκανοποιητικὴ. Ὁ Eissfeldt (Einl. in das AT, σ. 699 ἐξ.) διακρίνει αὐτάς εἰς τέσσαρας ομάδας, ὧν αἱ ἀντίστοιχοι βασικαὶ ἐξηγήσεις εἶναι αἱ ἐξῆς: α) συμπλήρωσις τοῦ ἐν μέρει ἀπολεσθέντος ἐβραϊκοῦ πρωτοτύπου ἐξ ἀραμαϊκῆς μεταφράσεως (Bevan, Goettsberger)· β) μετάφρασις εἰς τὴν ἐβραϊκὴν ὠρισμένων τμημάτων ἀραμαϊκοῦ πρωτοτύπου (Zimmermann, Ginsberg)· γ) χρῆσις ἀμφοτέρων τῶν γλωσσῶν ὑπ' αὐτοῦ τοῦ συγγραφέως, ὅστις, προϊόντος τοῦ χρόνου, ἐθεώρει τὴν ἐβραϊκὴν καταλληλοτέραν τῆς ἀραμαϊκῆς (Rowley, Gordon) ἢ κατὰ τὸ πρότυπον τῶν βιβλίων Ἔσδρα καὶ Νεεμιου ἠθέλησε νὰ παράσχη ἐν τῇ ἀραμαϊκῇ γλώσσῃ τῶν ἐπισήμων ἐγγράφων ἀντίστοιχα τμήματα (Eissfeldt, Einl. in das AT, σ. 715 ἐξ.)· δ) χρῆσις τοῦ παλαιότερου βιβλίου (κεφ. 1—6), ἴσως δὲ καὶ τοῦ κεφ. 7, ἐν ἀραμαϊκῇ γλώσσῃ (μετὰ μεταφράσεως τῆς εἰσαγωγῆς) καὶ καταγραφή ἐν ἐβραϊκῇ γλώσσῃ τῶν ἀραμαϊκῶν τμημάτων (Sellin, Hölscher, Montgomery, Bentzen καὶ πολλοὶ ἄλλοι). Ἡ παρὰ τοῖς ἐρευνηταῖς βασικὴ διαφωνία ὀφείλεται, ὡς εἰκόσ, εἰς τὴν διττὴν ἀντιμετώπισιν τοῦ ζητήματος τῆς γενέσεως τοῦ βιβλίου, ἦτοι εἰς τὸ ἐὰν τοῦτο εἶναι ἔργον ἑνὸς συγγραφέως ἢ συναρμολόγησις τμημά-

των διαφόρου συγγραφικῆς προελεύσεως. Ἐκ τῶν δύο ἀλληλοσυγκρουομένων θέσεων τούτων ἡ πρώτη ὑποστηρίζεται ὑπὸ τινων ἐρευνητῶν ἐν οἷς καὶ ὁ Rowley.⁷ Οὗτος, ὑπεραμυνόμενος τῆς συγγραφικῆς ἐνότητος τοῦ βιβλίου, φρονεῖ ὅτι ἡ ἔλλειψις ὀριοθετήσεως, ἰσχυούσης ἐξ Ἰσου διὰ τὴν διάκρισιν μεταξὺ διηγήσεων καὶ ὁράσεων, μεταξὺ ἀραμαϊκοῦ καὶ ἐβραϊκοῦ κειμένου καὶ μεταξὺ κατὰ γ' πρόσωπον καὶ α' πρόσωπον ἐδαφίων, ἀγει εἰς τὴν ἀναγνώρισιν ὅτι τὸ βιβλίον εἶναι ἔργον ἐνὸς συγγραφέως, ὅστις παρήλλαξε μὲν τὴν μέθοδον καὶ τὸ ὕφος τῆς ἐργασίας του, ἀλλ' οὐχ ἤττον παρήγαγε φιλολογικὴν ἐνότητα.

Ἡ δευτέρα θέσις ὑποστηρίζεται ὑπὸ τῆς πλειονότητος τῶν ἐρευνητῶν. Οὗτοι φρονοῦν ὅτι τὸ ἀρχαιότερον μέρος τοῦ βιβλίου προέρχεται ἐκ προφορικῶν παραδόσεων, αἵτινες κατεγράφησαν ἀραμαϊστὶ (κεφ. 2—6) κατὰ τὰ μέσα τῆς 3ης ἐκ/δος π.Χ., ὡς τοῦτο ἐπιβεβαιοῦται διὰ κουμρανικῶν τοῦ κειμένου ἀποσπασμάτων (4Q OrNab) περιεχόντων παρομοίαν πρὸς τὴν ἐν κεφ. 4 παράδοσιν καὶ ἀφορῶσαν βεβαίως οὐχὶ εἰς τὸν Ναβουχοδονόσορα ἀλλ' εἰς τὸν Ναβονίδην,⁸ καὶ ὅτι τὸ βιβλίον ὑπὸ τὴν παρούσαν του μορφήν προῆλθε δι' ἐνώσεως τῶν παραδόσεων τούτων πρὸς ἐβραϊκὴν ὁμάδα ὁραμάτων (κεφ. 8—12) μέσῳ τοῦ μεταβατικοῦ ἀραμαϊκοῦ κεφ. 7 καὶ προτάξει τοῦ ἐβραϊκοῦ κεφ. 1 ὡς εἰσαγωγῆς (πρβ. Fohrer). Κατ' ἄλλην ἐκδοχὴν, ἐφ' ὅσον ἐκ τῶν δύο ἐβραϊκῶν τμημάτων 1,1—2,4a καὶ 8—12 μόνον τὸ πρῶτον δύναται νὰ εἶναι μετάφρασις ἐξ ἀραμαϊκοῦ πρωτοτύπου, τὸ βιβλίον ἀρχικῶς ἀπετελέσθη ἐξ ἀραμαϊκοῦ (κεφ. 1—7) καὶ ἐβραϊκοῦ μέρους (κεφ. 8—12). Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ἡ ἀρχὴ τοῦ βιβλίου μετεφράσθη εἰς τὴν ἐβραϊκὴν πρὸς δῆλωσιν τῆς ἐνότητός του. Πιθανὸν εἶναι ὡσαύτως ὅτι ἡ ἐν 2,4b ἀλλαγὴ εἰς τὴν ἀραμαϊκὴν ὀφείλεται εἰς τὸ ὅτι αὕτη ἐθεωρήθη ὡς γλῶσσα τῶν χαλδαίων (πρβ. Smend). Οὕτω, δεχόμενός τις ἐν γένει τοιαύτην ἐξήγησιν, εὕρισκει ἡκιστα εὐλογοφανῆ τὴν ὑποστήριξιν τῆς ὑπὸ ἐνὸς προσώπου συγγραφῆς τοῦ ὅλου βιβλίου.

Τὰ ἱστορικὰ προβλήματα δὲν εἶναι ὀλιγώτερον περίπλοκα. Περὶ τοῦ Δανιήλ ἔχομεν ἐκ τοῦ βιβλίου τὴν εἴδησιν ὅτι οὗτος, ἀπαχθεὶς αἰχμάλωτος εἰς Βαβυλωνίαν ἐν τῷ τρίτῳ ἔτει τῆς βασιλείας τοῦ Ἰωακείμ (606/5 π.Χ.), ἐζήσεν ἐκεῖ ἐν χρόνοις καθ' οὓς κατὰ σειρὰν ἐβασίλευσαν ὁ Ναβουχοδονόσορ, ὁ Βελσᾶρ τῶσδάρ, ὁ Δαρεῖος ὁ Μῆδος καὶ ὁ Κύρος. Ἡ εἴδησις ὅμως αὕτη δὲν εἶναι

7. H. H. Rowley, The Unity of the Book of Daniel, HUCA 23,1 (1950/51), σ. 233-273 (=The Servant of the Lord, Oxford 1952, 1965², σ. 247-280).

8. W. von Soden, Eine babylonische Volksüberlieferung von Nabonid in den Danielerzählungen, ZAW 53 (1935), σ. 81-89. — J. T. Milik, Prière de Nabonide, RB 63 (1956), σ. 407-415. — D. N. Freedman, The Prayer of Nabonidus, BASOR 145 (1957), σ. 31-32. — R. Meyer, Das Gebet des Nabonid. Eine in den Qumran-Handschriften wiederentdeckte Weisheitserzählung, (SAL 107,3) 1962. — W. Dommershausen, Nabonid, im Buche Daniel, 1964.

ἀκριβής, διότι οὐ μόνον ἡ ἐν ἔτει 606/5 π.Χ. αἰχμαλώτισις Ἰουδαίων ὑπὸ τοῦ Ναβουχοδονόσορος εἶναι ἀμφίβολος, ἀτε πιθανῶς βασιζομένη ἐπὶ συνδυασμοῦ τῶν χωρίων Β' Βασ. 24,1 καὶ Β' Χρον. 36,5-8, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐν ταῖς διαφόροις διηγήσεσι καὶ ὁράσεσι χρονολογικὴ σειρὰ τῶν βασιλέων Ναβουχοδονόσορος, Βελῶα' τσ' τσ' αὐρ (1,5. 7,1), Δαρείου (οὐχὶ πέρσου ἀλλὰ μήδου: 5,31. 9,1) καὶ Κύρου (10,1) ἀφίσταται αἰσθητῶς ἐκ τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητος. Ἐκ τῆς ἱστορίας γνωρίζομεν ὅτι ὁ Βελῶα' τσ' τσ' αὐρ (Ο' Βαλτάσαρ) ἦτο υἱὸς οὐχὶ τοῦ Ναβουχοδονόσορος (πρβ. 5,2) ἀλλὰ τοῦ τελευταίου βαβυλωνίου βασιλέως Ναβονίδου, οὐδέποτε βασιλεύσας ἀλλ' ἐκπροσωπήσας τοῦτον κατὰ διαστήματα ἐν Βαβυλῶνι καὶ ὅτι μῆδος Δαρείος (πρβ. 6,1), υἱὸς τοῦ Ξέρξου (πρβ. 9,1) καὶ βασιλεύσας πρὸ τοῦ Κύρου, οὐδέποτε ὑπῆρξεν.⁹

Αἱ ἀποκλίσεις αὗται δὲν δύνανται νὰ ἐξηγηθοῦν, εἰ μὴ μόνον ἐκ μεταγενεστέρως καταγραφῆς προφορικῶν περὶ τοῦ Δανιὴλ παραδόσεων. Ἡ χρονολογικὴ ὀριοθέτησις οὐ μόνον τῆς καταγραφῆς τοιούτων παραδόσεων ἀλλὰ καὶ τῆς ὀριστικῆς συγκροτήσεως τοῦ βιβλίου βασίζεται ἐπὶ διαπιστουμένης σχέσεως τῶν ὁραμάτων πρὸς ὠρισμένα γεγονότα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Εἰρήσθω δ' ὅτι τοιαύτη σχέσις εἶναι καθοριστικὸς παράγων ὀρθῆς ἐρμηνείας τοῦ βιβλίου, ἀτε ἐμφαίνουσα σαφῶς τὸν ἀποκαλυπτικὸν τούτου χαρακτῆρα. Τὸ βιβλίον τοῦ Δανιὴλ ἀνήκει εἰς τὴν ἀποκαλυπτικὴν γραμματεῖαν καὶ ὡς «ἀποκάλυψις» συµμερίζεται τὴν ἰδιοτυπίαν ταύτης τόσον ἐναργῶς, ὥστε νὰ θεωρῆται τὸ κύριον παράδειγμα ἀποκαλυπτικοῦ ἔργου τῆς Π. Διαθήκης.¹⁰ Τοιαῦται ἀποκαλύψεις

9. Ὡς γνωστόν, ἡ διαδοχικὴ σειρὰ τῶν ἐν τῷ νεοβαβυλωνιακῷ κράτει βασιλέων εἶναι αὕτη: Ναβοπολάσσαρ (626-605 π.Χ.), Ναβουχοδονόσορ (605-562 π.Χ.), Ἀμελ-μαρδοῦκ ἢ Εὐλιμαρδοῦκ (562-560 π.Χ.), Νεργάλ-σαρουσσούρ ἢ Νεργιλισσάρ (559-556 π.Χ.), Λαβασσι-μαρδοῦκ (555 π.Χ.) καὶ Ναβονίδης (555-539 π.Χ.). Ἡ δ' ἐν τῷ περσικῷ κράτει διαδοχικὴ σειρὰ τῶν τεσσάρων πρώτων βασιλέων εἶναι αὕτη: Κύρος 539-529 π.Χ.), Καμβύσης (529-522 π.Χ.), Δαρείος ὁ Α' (522-486 π.Χ.) καὶ Ξέρξης ὁ Α' (486-465 π.Χ.).

10. H. H. Rowley, *The Relevance of Apocalyptic: A Study of Jewish and Christian Apocalypses from Daniel to the Revelation*, London 1944, 1963 (=Apokalyptik: Ihre Form und Bedeutung zur Biblischen Zeit, Einsiedeln 1965). — S. B. Frost, *Old Testament Apocalyptic: Its Origins and Growth*, London 1952. — J. Bloch, *On the Apocalyptic in Judaism*, 1953. — M. Noth, *Das Geschichtsverständnis der alttestamentlichen Apokalyptik*, (AFLNW 21) Kōln 1954 (=Gesammelte Studien zum Alten Testament, ThB 6, München 1963, σ. 248-273). — D. S. Russell, *The Method and Message of Jewish Apocalyptic*, London 1964. — L. Hartman, *Prophecy interpreted*, Lund 1966. — K. Koch, *Die Apokalyptik und ihre Zukunftserwartungen, Kontexte 3* (1966), σ. 51 ἐξ. — P. von der Osten-Sacken, *Die Apokalyptik in ihrem Verhältnis zur Prophetie und Weisheit* (=ThEx-157), München 1969. — J. M. Schmid, *Die jüdische Apokalyptik. Die Geschichte ihrer Erforschung von den Anfängen bis zu den Textfunden von Qumran*, Neukirchen 1969 (1976*). — J. Schreiner, *Alttestamentlich-Jüdische Apokalyptik*

ὑπῆρχον πολλοὶ ἐν τε τῷ μεταιχμαλωσιακῷ Ἰουδαϊσμῷ καὶ τῷ πρωταρχικῷ χριστιανισμῷ. Ἀποσκοποῦσαι ἐν γένει εἰς παρηγορίαν τῶν ἐν διωγμῷ ἀναξιοπαθούτων πιστῶν, ἐποιοῦντο χρῆσιν ἰδίου φιλολογικοῦ εἴδους, οὗτινος κύριον χαρακτηριστικὸν γνώρισμα ἦτο ἡ κατὰ συγκεκαλυμμένον τρόπον ἐξαγγελία θείων μυστικῶν ἢ ἀπορρήτων τῶν ἐσχάτων χρόνων. Οὕτω ἀρχόμεναι ἀπὸ συγχρόνων πραγματικῶν ἱστορικῶν γεγονότων καὶ ἀποκαλύπτουσαι ἔπειτα γεγονότα μέλλοντα νὰ συμβοῦν ἐν ταῖς ἐσχάταις ἡμέραις, ἀπέβλεπον εἰς τὸ νὰ προτρέψουν ἐν ἡμέραις δοκιμασίας καὶ διωγμοῦ εἰς τὴν μέχρι θανάτου ἐμμονὴν ἐν τῇ πίστει καὶ τῇ ἐλπίδι καὶ εἰς τὴν ἐν μέσῳ τῆς ἐθνικῆς λατρείας διαφύλαξιν τῆς Ἰουδαϊκῆς μὲν πίστεως κατὰ τοὺς σελευκιδεῖους χρόνους, ταύτης δὲ καὶ τῆς χριστιανικῆς κατὰ τοὺς ῥωμαϊκοὺς χρόνους.

Εἰρήσθω δ' ὅτι ὡς τὸ παλαιότατον παράδειγμα τοιοῦτου ἔργου δύνανται νὰ θεωρηθοῦν τὰ «νυκτερινὰ ὀράματα» τοῦ Ζαχαρίου: Ζαχ. 1,7—6,8 (Gese, Kaiser) καὶ ὅτι τὸ πιθανῶς ἐκ τῆς 3ης ἐκ /δος π.Χ. καταγόμενον «βιβλίον τῶν φυλάκων», ὅπερ ἀποτελεῖ τὸ βασικὸν τμήμα τοῦ βιβλίου τοῦ Ἐνώχ (Α' Ἐνώχ 1—36), ἔχει διὰ τῶν ἐσχατολογικῶν του ἰδεῶν ἐπιδράσει ἐπὶ τοῦ κεφ. 12 τοῦ Δανιὴλ (Kaiser. Πρβ. Frost, ὅστις ἐν προκειμένῳ ἔχει ἀντίθετον γνώμην). Πάντως καὶ μόνον τὸ βιβλίον τοῦ Δανιὴλ παρέχει πλήρη εἰκόνα τοῦ ἀποκαλυπτικοῦ φιλολογικοῦ εἴδους. Τοῦτο, ὡσπερ καὶ ἡ προφητεία, τοποθετεῖ τὴν ἔναντι τοῦ θείου θελήματος ἀπόφασιν τοῦ ἀνθρώπου ἐν τῷ χώρῳ τῆς ἱστορίας. Ἄλλ' ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν προφητείαν, ἥτις θεωρεῖ τὸ μέλλον ὡς συνεχιζόμενον παρόν, ἡ ἀποκαλυπτικὴ, θεωροῦσα τὴν ἐν τῷ παρόντι ἀθλίαν κατάστασιν, ἀναμένει τὸ ἐπικείμενον τέλος. Διδάσκεται ἐν κύκλοις σοφῶν, οὔτινες τὴν τοῦ μεταγενεστέρου Ἰουδαϊσμοῦ πεποιθήσιν ὅτι ἡ προφητεία ἔληξε κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ἐσδρα (ἐὰν μὴ κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ μεγάλου Ἀλεξάνδρου¹¹) παρακάμπτον διὰ τῆς κατ' ἀποκαλυπτικὸν τρόπον ἐξηγήσεως τῆς προφητείας, καὶ οὕτω παρέχεται εἰς αὐτὴν ἡ δυνατότης διδασκαλίας νέων ἰδεῶν.

Τοῦτο γίνεται φανερόν ἰδίᾳ διὰ τῆς περὶ ἀναστάσεως νεκρῶν ἰδέας (12, 2). Εἰς ἐμφάνισιν ταύτης συνετέλεσεν ἡ ὑπὸ προγενεστέρου σοφοῦ, τοῦ Ἐκκλησιαστοῦ, ὑποστηρικθεῖσα ἀρνητικὴ θέσις. Ἐχων δηλ. ὁ Ἐκκλησιαστής κατὰ νοῦν τὴν ἐν τοῖς τρισὶ πρώτοις κεφαλαίοις τῆς Γενέσεως ἀφήγησιν περὶ τε τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου (βλ. ἰδίᾳ Ἐκκλ. 1,5) καὶ τῆς πτώσεως τοῦ ἀν-

tik, München 1969. — K. Koch, Ratlos vor der Apokalyptik, Gütersloh 1970. — W. Schmithals, Die Apokalyptik, Göttingen 1973. — W. C. van Unnik (ed.), La littérature juive entre Tenach et Mischna, (RechBibl 9) Leiden 1974. — P. D. Hanson, The Dawin of Apocalyptic, Philadelphia 1975. — H. Cazelles (ed.), Apocalypses et théologie de l'espérance, Paris 1977. — H. Stegemann, Die Bedeutung der Qumranfunde für die Erforschung der Apokalyptik, ἐν D. Hellholm (ed.), Apocalypticism, Tübingen 1983, σ. 495-530.

11. Σέδερ ὠλάμ, ραββὰ 30.

θρώπου. (βλ. ἰδίᾳ Ἐκκλ. 7,29), ἐκφράζει μηδενιστικὴν κρίσιν περὶ τε τοῦ περιεχομένου τοῦ ἀνθρώπινου βίου καὶ τῆς διὰ τοῦ θανάτου περατώσεως αὐτοῦ.¹² Ὁ σοφὸς ὁμως ὀραματιστής, ἀντιτιθέμενος εἰς τὴν γνώμην αὐτήν, διδάσκει ὅτι ἡ πτώσις καὶ ὁ θάνατος τοῦ ἀνθρώπου ἰσχύουν μέχρι τῆς ἐν τῷ ἐσχάτῳ καιρῷ καταλύσεως τῶν δι' ἀναστάσεως νεκρῶν καὶ ἀποκαταστάσεως τῆς ἐν τῷ κόσμῳ διασαλευθείσης τάξεως. Ἐν ἀποκαλυπτικῷ χώρῳ τὸ ἐν τῷ ἐσχάτῳ καιρῷ («τέλος») πρέπει νὰ νοηθῆ ὡς καταστροφή τοῦ ὠλάμ ἐν τῇ διττῇ αὐτοῦ σημασίᾳ τοῦ («κόσμου») καὶ τοῦ («χρόνου»).¹³ Ἔτερον κίνητρον ἐμφανίσεως τῆς περὶ ἀναστάσεως νεκρῶν ἰδέας δύναται νὰ θεωρηθῆ τὸ ἐν Ἱεζ. 37,1-14 ὄραμα τῶν ἐν τῷ πεδίῳ ξηρῶν ὀστέων, δι' οὗ ἐξεικονίζεται ἡ ἀναζωογόνησις τοῦ λαοῦ.

Ἐν ταῖς διηγῆσει τοῦ βιβλίου τοῦ Δανιὴλ τὸ πρωταγωνιστοῦν πρόσωπον προβάλλεται ὡς παράδειγμα σοφοῦ ἀνδρός, ἐμμένοντος ἐν τῇ πίστει ὑπὸ σκληροτάτας δοκιμασίας. Ἐν τοῖς ὀράμασι τὰ ἱστορικὰ γεγονότα ἐξυπηρετοῦν τὴν κατὰ συμβολικὸν καὶ συνεσκιασμένον τρόπον φανέρωσιν τῆς πρὸ τῆς ἐλευσεως τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ ἐξελίξεως τῆς καταστάσεως τῶν ἐσχάτων. Παρατηρητέον δ' ὅτι ὁ ἀποκαλυπτικὸς χαρακτήρ τοῦ βιβλίου οὐδόλως ἐπιπροσθεῖ εἰς τὴν τοῦ ὁμωνύμου πρωταγωνιστοῦντος προσώπου ἱστορικότητα, ἀμφισβητούμενην ὑπὸ τινῶν ὡς μὴ δι' ἄλλων κειμένων ἐπιβεβαιουμένην, καθόσον ἡ ἀποκαλυπτικὴ γραμματεία δὲν ἀποφεύγει νὰ τεθῆ καὶ ὑπὸ τὴν αἰγίδα ἱστορικῶν προσωποποιήσεων, οἷαι εἶναι ὁ Βαρούχ, ὁ Ἔσδρας κ.ἄ. Ἐν προκειμένῳ τυγχάνει ὡσαύτως ἀπαραγνώριστος ἡ βαβυλώνιος αἰχμαλωσία ὡς ἱστορικὸς χῶρος δράσεως τοῦ προφήτου.

Ἄς ἴδωμεν λοιπὸν πρὸς ποῖα ἱστορικὰ γεγονότα σχετίζονται τὰ ὀράματα. Ἐν κεφ. 2 καὶ 7 γίνεται λόγος περὶ τεσσάρων μοναρχιῶν, δηλουμένων ἐν μὲν τῷ κεφ. 2 διὰ τῶν τεσσάρων μερῶν τοῦ ἀγάλματος, ἐν δὲ τῷ κεφ. 7 διὰ τῶν τεσσάρων θηρίων. Ἡ εἰκονιστικὴ θεώρησις διαφόρων χρονικῶν περιόδων καὶ ἀντιστοιχῶν εἰς αὐτάς κοσμοκρατοριῶν ποικίλλει καὶ παρ' ἄλλοις λαοῖς. Ἐν προκειμένῳ αἱ ἐξεικονιζόμεναι τέσσαρες μοναρχίαι εἶναι ἡ βαβυλωνιακὴ, ἡ μηδική, ἡ περσικὴ καὶ ἡ ἑλληνικὴ. Τοῦτο διαπιστοῦται διὰ προσεκτικῆς μελέτης τῶν λοιπῶν ὀραμάτων καὶ ἰδίᾳ τοῦ ἐν κεφ. 10—12 μεγάλου ὀράματος. Κατὰ τὴν χριστιανικὴν παράδοσιν αἱ τέσσαρες μοναρχίαι εἶναι ἡ βαβυλωνιακὴ, ἡ περσικὴ, ἡ ἑλληνικὴ καὶ ἡ ῥωμαϊκὴ. Τὸ κεφ. 2, περιοριζόμενον εἰς τὰς τέσσαρας μοναρχίας καὶ μόνον ἐν προφανῶς μεταγενεστέρῳ τμήματι (στ. 42 ἐξ.) ἐπεκτεινόμενον εἰς τοὺς μετὰ τὸν μερισμὸν τοῦ κράτους τοῦ μεγάλου Ἀλεξάνδρου χρόνους, καὶ τὰ τὰς διηγῆσεις περιέχοντα κεφ. 3—6 ἐμφαίνουσι ἱστορικὸν χῶρον παρόμοιον πρὸς τὸν τοῦ βιβλίου τῆς Ἐσθήρ.

12. Πρβ. ἡμετ. μελέτην Τὸ βιβλίον τοῦ Ἐκκλησιαστοῦ, 1986, σ. 30 ἐξ.

13. Πρβ. ἡμέτ. ξ. «Μελέται εἰσαγωγικαὶ εἰς τὴν Π. Διαθήκην, 1973, σ. 148.

“Ὅθεν δύναται τις νὰ εἶπῃ ὅτι ἡ μὲν προφορικὴ παράδοσις αὐτῶν καταέγεται ἐκ τῶν περσικῶν χρόνων, ἡ δὲ συλλογὴ καὶ καταγραφὴ αὐτῶν εἶναι προγενεστέρα τῶν μακαβαϊκῶν χρόνων, πιθανῶς γενομένη ἐν τῇ 3ῃ ἐκ/δι π.Χ. (Hölscher, Smend κ.ά.). Τὸ κεφ. 1 ἐπέχει θέσιν εἰσαγωγῆς.

Ἐνῶ ὁ συγγραφεὺς δὲν ἔχει, ὡς εἶδομεν, ἐπαρκῆ κατατοπισμὸν εἰς τὴν βαβυλωνιακὴν περιόδον, ἐν ταῖς ἐπομέναις περιόδοις καὶ ἰδίᾳ τῇ ἑλληνικῇ καθίσταται συνεχῶς ἀκριβέστερος. Τὸ κεφ. 7, ἰστάμενον μὲν παραλλήλως πρὸς τὸ κεφ. 2 δι’ ἐξεικονίσεως τῶν τεσσάρων μοναρχιῶν ἀλλὰ σχετιζόμενον περαιτέρω πρὸς τὸν διὰ μικροῦ κέρατος συμβολιζόμενον Ἀντίοχον Δ’ τὸν Ἐπιφανῆ (7,8,24b,25. Πρβ. 8,9-12,23-25¹⁴) καὶ ἀφορῶν ὡσαύτως εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ «παλαιοῦ τῶν ἡμερῶν»¹⁵ ἐγκαθίδρυσιν διὰ τοῦ «υἱοῦ τοῦ ἀνθρώπου»¹⁶

14. Ὁ ἐν κεφ. 8 συμβολισμὸς τῆς Περσίας διὰ κριοῦ καὶ τῆς Ἑλλάδος διὰ τράγου (αἰγοκέρωτος) ἐξηγεῖται πιθανῶς ἐκ τῆς κατὰ τὴν βαβυλωνιακὴν ἀστρολογικὴν γεωγραφίαν συναρτήσεως ἐκάστης χώρας πρὸς ὄρισμένον σημεῖον τοῦ ζωδιακοῦ κύκλου. Πρβ. F. C u m o n t, La plus ancienne géographie astrologique, *Klio* 9 (1909), σ. 263-273.

15. Περὶ τῆς ἐν τοῖς οὐγαριτικοῖς κειμένοις ἀποδιδομένης εἰς τὸν Ἐλ προσωνυμίας ταύτης βλ. O. E i s s f e l d t, *El im ugaritischen Pantheon*, 1951. — M. H. P o r e, *El in the Ugaritic Texts*, 1955. — Ἀ. Π. Χ α σ τ ο ὑ π η, Ἡ ἐν τοῖς οὐγαριτικοῖς κειμένοις Βααλιάς, Ἀθῆναι 1972, σ. 18, ὑποσ. 22 «πατήρ τῶν ἐνιαυτῶν»: 2,24. 17,24. 29,8 κ.ά.

16. Περὶ τῆς ἀμφιλεγόμενης προελεύσεως τῆς περὶ τοῦ «υἱοῦ τοῦ ἀνθρώπου» ἰδέας βλ. Π ρ ο κ. Ο ἰ κ ο ν ο μ ῖ δ ο υ, Ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου, 1878. — E. K ö n i g, *Der Menschensohn im Danielbuche*, NKZ (1905), σ. 904 ἐξ. — J. B ö h m e r, *Reich Gottes und Menschensohn im Buche Daniel*, 1906. — F r. T i l l m a n n, *Der Menschensohn*, 1907. — W. C a s p a r i, *Die Gottesgestalt in Daniel*, NKZ (1925), σ. 175-199. — A. v o n G a l l, *Βασιλεία τοῦ Θεοῦ*, 1926, σ. 266-269, 412-413. — O. P r o c k s c h, *Der Menschensohn als Gottessohn*, *CuW* 3 (1927), σ. 425-443, 473-481. — Π. Μ π ρ α τ σ ι ὠ τ ο υ, Ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου, *Θεολ.* (1929), σ. 193 ἐξ.—H. G r e s s m a n n, *Der Messias*, 1929, σ. 343-373. — E. G. H. K r a e l i n g, *Some Babylonian and Iranian Mythology in the Seventh Chapter of Daniel*, ἐν *Or. Stud.* P a v r y, 1933, σ. 228-231. — O. P r o c k s c h, *Christus im Alten Testament* NKZ 44 (1933), σ. 57-83. — P. P a r k e r, *The Meaning of «Son of Man»*, *JBL* 60 (1941), σ. 151-157.—E. S j ö b e r g, *Människosonen och Israel i Dan 7*, *Religion och Bibel* 7 (1948), σ. 1-16.— T h. W. M a n s o n, *The Son of Man in Daniel, Enoch and the Gospels*, *BJRL* 32 (1949/50), σ. 171-193. — E. S j ö b e r g, *Uttrycket «Människoson» i Gamla Testamentet*, *SvTK* 26 (1950), σ. 35-44. — S. M o w i n c k e l, *Han som kommer*, 1951, σ. 226-293 (=He that Cometh, 1956, σ. 346-450). — A. F e u i l l e t, *Le Fils de l'homme de Daniel et la tradition biblique*, *RB* 60 (1953), σ. 170-202, 321-346. — E. S j ö b e r g, *בן אדם* und *בר אנוש* im Hebräischen und Aramäischen, *AcOr* (L) 24 (1953), σ. 57-65, 91-107. — R. O t t o, *Reich Gottes und Menschensohn*, 1954³. — E. S j ö b e r g, *Der verborgene Menschensohn in den Evangelien*, 1955, σ. 41-98: *Der verborgene Messias im Judentum*. — Ἀ. Κ. Π α π α γ ε ω ρ γ α κ ο π ο ὕ λ ο υ, Ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου, Ἀθῆναι 1957 (διδ. διατριβή). — L. B a e c k, *Der «Menschensohn»*, ἐν *L. B a e c k, Aus drei Jahrtausenden*, 1958², σ. 187-198. — J. A. E m e r-

τῆς ἐπὶ τῆς γῆς αἰωνίου Του βασιλείας, ἐμφαίνει ἰδίαν διαμόρφωσιν καὶ μεταβατικὸν χαρακτῆρα.¹⁷ Ἐν τῷ κεφ. 9 ἡ μεταμελητικὴ προσευχή¹⁸, ἣτις ἔχει δεχθῆ μεταγενεστέραν διεύρυνσιν ὡς πρὸς τοῖς ἄλλοις ἐμφαίνει καὶ ἡ ἐν αὐτῇ χρῆσις τοῦ ἐν τῷ βιβλίῳ ἀποφευγομένου θείου ὀνόματος Γραχβέ, καὶ ἡ ἐξήγησις τῶν κατὰ τὸν προφήτην Ἰερεμῖαν 70 ἐτῶν αἰχμαλωσίας (Ἰερ. 25,11-12. 29,10) ὡς 70 ἐβδομάδων ἐτῶν ἔχουν ὡς ἀπώτερον στόχον τὴν μετὰ τὸ 167 π.Χ. δημιουργηθεῖσαν κατάστασιν.

Τὰ κεφ. 10—12 κατανοοῦνται πλήρως διὰ τῶν ἐπὶ βασιλείας Ἀντιόχου τοῦ Ἐπιφανοῦς γεγονότων, συνηρημένων πρὸς τὴν τῶν Ἰουδαίων μεγάλην δοκιμασίαν. Ἡ ἐν 11,1-30 παρεχομένη σειρὰ γεγονότων καὶ μορφῶν εἶναι τόσον σαφῆς καὶ ἀπροκάλυπτος, ὥστε κατὰ τοὺς ἐρευνητὰς αἱ προφητεῖαι μετὰ τὴν ἐκπλήρωσιν¹⁹ αὐταὶ ἐμφαίνουν ὡς λίαν πιθανὴν τὴν ὑπὸ τοῦ

t o n, The Origin of the Son of Man Imagery, JThSt NS 9 (1958), σ. 225-242. — L. R o s t, Zur Deutung des Menschensohnes in Daniel 7, ἐν F a s c h e r - Festschrift, 1958, σ. 41-43. — E. J. Y o u n g, Daniel's Vision of the Son of Man, 1958. — A. J. B. H i g g i n s, Son of Man-Forschung since «The Teaching of Jesus», NT Essays M a n s o n, 1959, σ. 119-135. — O. M o e, Der Menschensohn und der Urmensch, StTh 14,2 (1960), σ. 119-129. — J. M u i l e n b u r g, The Son of Man in Daniel and the Ethiopic Apocalypse of Enoch, JBL 79 (1960), σ. 197-209. — E. A s h b y, The Coming of the Son of Man, ET 72 (1960/61), σ. 360-363. — P. C. H o d g s o n, The Son of Man and the Problem of Historical Knowledge, JR 41 (1961), σ. 91-108. — O. M o e, Menneskesønnen og Urmennesket, TTKi 32 (1961), σ. 65-73. — J. M o r g e n s t e r n, The «Son of Man» of Daniel 7,13ff. A New Interpretation, JBL 80 (1961), σ. 65-77. — S. H. P. T h o m p s o n, The Son of Man. Some further Considerations, JThSt NS 12 (1961), σ. 203-209.

17. Περὶ τῶν προβλημάτων ἐν γένει τοῦ κεφ. 7 βλ. F. D ü s t e r w a l d, Die Weltreiche und das Gottesreich nach den Weissagungen Daniels, 1890. — M. H a l l e r, Das Alter von Daniel 7, ThStKr 93 (1920/21), σ. 83-87. — M. N o t h, Die Heiligen des Höchsten, NTT 56 (1955), σ. 146-161 (=Gesammelte Studien zum Alten Testament, ThB 6, 1966³, σ. 274-290. — J. C o p p e n s / L. D e q u e k e r, Le Fils d'homme et les Saints du Très-Haut en Dan VII, dans les apocryphes et dans le NT, Ann. Lovan. Bibl. et Or. III 23, Louvain 1961². — A. B. R h o d e s, The Kingdom of Men and the Kingdom of God, Interpr 15 (1961), σ. 411-430. — C. H. W. B r e k e l m a n s, The Saints of the Most High and their Kingdom, OTS 14 (1965), σ. 305 ἐξ.). — A. C a q u o t, Les quatre bêtes et le «Fils d'homme», (Daniël, 7), Sémin. 17 (1967), σ. 37 ἐξ. — R. H a n h a r t, Die Heiligen des Höchsten, ἐν Hebräische Wortforschung: W. B a u m g a r t n e r - Festschrift, SVT 16 (1967), σ. 90 ἐξ. — M. D e l c o r, Les sources du chapitre VII de Daniel, VT 18 (1968), σ. 290 ἐξ. — G. F. H a s e l, The Identity of «The Saints of the Most High» in Daniel 7, Bibl 56 (1975), σ. 173 ἐξ.

18. B. N. W a m b a c q, Les prières de Baruch (1,15—2,19) et de Daniel (9, 5-19), Bibl 40 (1959), σ. 463-475.

19. Πρβ. E. O s s w a l d, Zum Problem der vaticinia ex eventu, ZAW 75 (1963), σ. 27-44.

δραματιστοῦ χρήσιν ἑλληνιστικῆς τινος ἱστορικῆς πηγῆς. Ἡ ἱστορικὴ ἀναγνώρισις πραγμάτων καὶ προσώπων εἶναι αὐτονόητος· Ἀλέξανδρος ὁ Μέγας (336-323 π.Χ.), αἱ μεταξὺ πτολεμαίων («βασιλείων τοῦ νότου») καὶ σελευκιδῶν («βασιλείων τοῦ βορρᾶ») διαμάχαι, Ἀντίοχος ὁ Γ' (223-187 π.Χ.), Σέλευκος ὁ Δ' (187-175 π.Χ.), Ἀντίοχος Δ' ὁ Ἐπιφανῆς (175-164 π.Χ.) καὶ τὰ πρὸς αὐτὸν σχετιζόμενα γεγονότα, ἦτοι αἱ κατὰ τῆς Αἰγύπτου δύο ἐκστρατεῖαι, ἡ καταδίωξις τῆς ἰουδαϊκῆς θρησκείας καὶ αἱ κατὰ τῶν ἰουδαίων βιαιοπραγίαι, αἵτινες, μετὰ τὴν βεβήλωσιν τοῦ ναοῦ διὰ τινος εἰδωλολατρικοῦ βωμοῦ ἢ διὰ τινος εἰδώλου ἀφιερωμένου εἰς τὸν Δία («τοῦ βδελύγματος τῆς ἐρημώσεως», στ. 31),²⁰ προεκάλεσαν τὴν «μικρὰν βοήθειαν» φέρουσαν μακκαβαϊκὴν ἐξέγερσιν ἐν ἔτει 167 π.Χ. (στ. 34). Ἡ ἐν ὄψει τοῦ ἐσχάτου καιροῦ πρόρρησις περὶ τρίτης κατὰ τῆς Αἰγύπτου ἐκστρατείας Ἀντιόχου τοῦ Δ' καὶ περὶ θανάτου αὐτοῦ κατὰ τὴν ἐκ ταύτης ἐπιστροφὴν του ἐν τῇ μεταξὺ Μεσοσογείου θαλάσσης καὶ Σιῶν περιοχῇ, καίτοι ἡ μόνη τοῦ δραματιστοῦ προφητεία, δὲν προϋποθέτει ἀκριβῆ ἱστορικὰ γεγονότα (πρβ. στ. 40-45). Ἐκ τῆς ἱστορίας γινώσκομεν ὅτι ὁ βασιλεὺς οὗτος οὐδέποτε ἐξεστράτευσεν διὰ τρίτην φοράν κατὰ τῆς Αἰγύπτου καὶ ὅτι ἀπέθανεν ἐξ ἀσθενείας παρὰ τὰς Γάββας (νῦν Ἰφσαχάν) τῆς Περσίδος κατὰ τινὰ ἐκστρατεῖαν του ἐναντίον τῶν ἀρμενίων καὶ τῶν μῆδων. Ὁ δὲ χρόνος τοῦ θανάτου Ἀντιόχου τοῦ Δ' συμπίπτει πρὸς τὸν τῶν ἐγκαινίων τοῦ ναοῦ, τ.ἔ. Δεκέμβριον τοῦ 164 π.Χ. Λαμβάνων δὲ τις ὑπ' ὄψιν ὅτι ὁ δραματιστὴς δὲν γνωρίζει ὡς τετελεσμένα τὰ δύο γεγονότα ταῦτα, ἅτινα κατ' αὐτὸν σημαίνουν τὴν ἔναρξιν τοῦ διὰ δεινῆς θλίψεως καὶ ἐπακολουθοῦσης ἀναστάσεως νεκρῶν²¹ συντελεσθησομένου τέλους (12,1-3), καὶ ὅτι οἱ ἐν 7,25. 8,14. 9,24-27. 12,11-13 ἀριθμοὶ ἀντιστοιχοῦν περίπου εἰς τὸ χρονικὸν διάστημα, ὅπερ παρήλθεν ἀπὸ τῆς βεβηλώσεως τοῦ ναοῦ μέχρι τῶν ἐγκαινίων τούτου, τ.ἔ. περὶ τὰ τρία καὶ ἡμισυ ἔτη, δύναται νὰ δεχθῆ ὅτι ὁ δραματιστὴς ἔγραψε μεταξὺ τῶν ἐτῶν 167-164 π.Χ., ὁπότε καὶ ἐγένετο ἡ τελικὴ συγκρότησις τοῦ βιβλίου.

20. M. A. B e e k, «De Gruwel der Verwoesting», NThT 29 (1940), σ. 237-252. — H. H. R o w l e y, Menelaus and the Abomination of Desolation, ἐν *Studia Orientalia Pedersen*, 1953, σ. 303-315. — G. C o t t e r, The Abomination of Desolation, *CanJTh* 4 (1957), σ. 159-164. — B. R i g a u x, Βδελύγμα τῆς ἐρημώσεως (*Mt* 13,14. *Mt* 24,15), *Bibl* 40 (1959), σ. 675-683. — G. C h. A a l d e r s, «De Gruwel der Verwoesting», *GThT* 60 (1960), σ. 1-5.

21. H. B. K o s s e n, De oorsprong van de voorstelling der opstanding uit de doden in *Dan* 12,2, *Ned ThT* 10 (1956), σ. 296-301. — B. J. A l f r i n k, L'idée de Résurrection d'après *Dan*. XII, 1-2, *Bibl* 40 (1959), σ. 355-371. — G. W. E. N i c k e l s b u r g, Resurrection, Immortality, and Eternal Life in Intertestamental Judaism, *HThSt* 26 (1972), σ. 11 ἐξ. — O. K a i s e r, ἐν *O. K a i s e r / E. L o h s e*, *Tod und Leben*, (*BiblKon* 1001) *Stuttgart* 1977, σ. 71 ἐξ.

Ἐπεὶ τῆς τοῦ βιβλίου μεταγενεστέρως προελεύσεως ταύτης συνηγοροῦν καὶ ἄλλοι λόγοι, ἔχοντες ὡς ἀκολούθως. Τὸ βιβλίον, ὡς μὴ εἰσέτι συγκροτηθὲν, δὲν περιελήφθη εἰς τὴν κανονικὴν συλλογὴν τῶν προφητικῶν βιβλίων. Αὕτη, ἀποτελοῦσα τὸ δεῦτερον μέρος τῆς ἑβραϊκῆς Βίβλου, ἐκλείσθη περὶ τὸ 200 π.Χ., διὸ καὶ ἡ ἐν Ἰαμνείᾳ σύνοδος (περὶ τὸ 100 μ.Χ.) ἠσχολήθη κυρίως εἰς τὸν κανονικὸν καθορισμὸν τοῦ περιεχομένου τοῦ τρίτου μέρους τῆς ἑβραϊκῆς Βίβλου, τ.ἔ. τῆς μέχρι τότε ἀκαθορίστου συλλογῆς τῶν ἀγιογράφων. Ἡ εἰς τὴν συλλογὴν τῶν ἀγιογράφων εἰσοδοχὴ τοῦ βιβλίου τοῦ Δανιὴλ δύναται νὰ ἀποδοθῆ εἰς τὴν ἐν αὐτῷ χρῆσιν παλαιότερων παραδόσεων καὶ τὴν προχρονολόγησιν τοῦ ἀποκαλυπτικοῦ μέρους. Ἐξ ἄλλου, ὅτι ἀρχικῶς τὸ βιβλίον τοῦ Δανιὴλ δὲν συγκατελέγετο ἐν τοῖς προφητικοῖς βιβλίοις εἶναι γνωστὸν καὶ ἐκ τοῦ Ταλμουδ (Βαβὰ βαθρὰ 15a). Ὁ Ἰησοῦς Σειράχ (περὶ τὸ 180 π.Χ.) ἐν τῷ τῶν «πατέρων ὕμνων» (Σοφ. Σειρ. 45—50) δὲν ποιεῖται μνεῖαν τοῦ Δανιὴλ. Μνεῖα τῶν τριῶν παιδῶν καὶ τοῦ Δανιὴλ γίνεται τὸ πρῶτον ἐν Α' Μακ. 2, 59-60 (πρβ. Α' Μακ. 1,54), τ.ἔ. κατὰ τὰ τέλη τῆς 2ας ἐκ/δος π.Χ. (πρβ. ὠσαύτως Σιβυλ. ΙΙΙ, 388-400). Ἡ γλῶσσα τοῦ βιβλίου εἶναι μεταγενεσττέρα. Ἀπαντοῦν δ' ἐν αὐτῷ λέξεις δάνειοι οὐ μόνον ἐκ τῆς περσικῆς (1,3,5. 2,5. 3, 2,5,16. 4,6. 5,7. 6,3. 7,21,25. 11,26,45) ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς ἑλληνικῆς (3,4: **κίθαρ** ἐκ τοῦ κ ἡ ρ ὕ σ σ ε ι ν, 3,5 κ.ά.: **κίθαρ** = κίθαρ, **ψαλτήριον**, **συμφωνία**). Παρατηρητέον ὠσαύτως ὅτι ἐν τῷ βιβλίῳ ἐμφανίζονται μεταγενεσττεραι θρησκευτικαὶ ἰδέαι, οἷαι ἡ περὶ ἀγγέλων, ἐν οἷς καὶ ὁ Μιχαὴλ (10,13,21. 12,1) καὶ ὁ Γαβριὴλ (8,16 ἐξ. 9,21. 10) ὡς μεσιτῶν (7,16 ἐξ. 8,16 ἐξ. 9,2 ἐξ. 10,12) ἢ ὡς προστατῶν τῶν λαῶν (10,13,20 ἐξ. 12,7), ἡ περὶ ἀναστάσεως νεκρῶν (12,2 ἐξ.) καὶ ἡ περὶ εὐλαβείας τοῦ θεοῦ ὀνόματος Γλαχβέ, θεωρουμένου ὡς ἀφράστου.

δ'. Θρησκευτικὴ σπουδαιότης

Τὸ βιβλίον τοῦ Δανιὴλ ἀποβλέπει, ὡς ἤδη ἐγένετο ἀντιληπτόν, εἰς διαφύλαξιν καὶ ἐνίσχυσιν τῆς εἰς τὸν Θεὸν πίστεως τῶν Ἰουδαίων, σκληρῶς διὰ ταύτην διακομμένων ὑπὸ Ἀντιόχου Δ' τοῦ Ἐπιφανοῦς. Ὁ συγγραφεὺς του, ἀναμορφῶν πρὸς τοῦτο προγενεστέρως του παραδόσεις, προβάλλει εἰς παραδειγματισμὸν τὴν ἐν τῇ πίστει καὶ τοῖς ἰομίμοις στερερὰν ἐμμονὴν τοῦ Δανιὴλ καὶ τῶν τριῶν τούτου συντρόφων. δοκιμασθέντων ὑπὸ ἀναλόγους πρὸς τὰς τῶν ἡμερῶν του συνθήκας καὶ διασωθέντων θεῖα συνάρσει. Βλέπων δὲ ὁμοιοθετεῖς του μαρτυρικῶς θανατουμένους, διαλαμβάνει ἐν τῇ θαρρύνσει του τὴν ὀραματικὴν του διαβεβαίωσιν ὅτι ὁ ὑπὸ τοῦ βυθιμοστοῦ τῆς ἱστορίας Θεοῦ ἐπιτετραμμένος χρόνος εἶναι καθωρισμένος καὶ ὅτι ἐν τῷ ἐσχάτῳ καιρῷ ἀπολλοὶ τῶν καθευδόντων ἐν γῆς χῶματι ἐξεγερθήσονται, οὔτοι εἰς ζῶην αἰώνιον καὶ οὔτοι εἰς ὄνειδισμὸν καὶ εἰς αἰσχύνην αἰώνιον» (12,2). Ἡ προσδοκία ἀναστά-

σεως νεκρῶν, διδασκομένη ὑπὸ τοῦ δραματιστοῦ ὡς ἐσωτέρα τῆς πίστεως ἀλήθεια, ἐκάνωσε τοὺς διωκομένους Ἰουδαίους νὰ ἀντιμετωπίζουν τὸν μαρτυρικὸν θάνατον μετὰ περισσοῦ θάρρους καὶ ἀκατανικήτου ἐλπίδος (πρβ. Β' Μακ. 7,9· «Ἐν ἐσχάτῃ δὲ πνοῇ γενόμενος εἶπε· Σὺ μὲν, ἀλάστωρ, ἐκ τοῦ παρόντος ἡμᾶς ζῆν ἀπολύεις, ὁ δὲ τοῦ κόσμου βασιλεὺς ἀποθανόντας ἡμᾶς ὑπὲρ τῶν αὐτοῦ νόμων εἰς αἰώνιον ἀναβίωσιν ζωῆς ἡμᾶς ἀναστήσει»). Εἰρήσθω δὲ μετὰ τοῦ Kaiser (Εἰσαγ. 1978⁴, σ. 286) ὅτι ἡ χριστιανικὴ πίστις προϋποθέτει ὡς ἀπαραίτητον ὄρον ὑπάρξεώς της τὴν ἐν τῇ ὑπερβατικότητι τοῦ ὀρίου τοῦ θανάτου συντελουμένην διάσπασιν τῆς ἐγκοσμιότητος (πρβ. Α' Κορ. 15,19· «εἰ ἐν τῇ ζωῇ ταύτῃ ἡλπικότες ἐσμὲν ἐν Χριστῷ μόνον, ἐλεινότεροι πάντων τῶν ἀνθρώπων ἐσμὲν»).

Ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς Ἰουδαϊκῆς θρησκείας τὸ βιβλίον τοῦ Δανιὴλ κατέχει περιόπτον θέσιν χάρις εἰς τὴν διὰ νέων καὶ σπουδαίων ἰδεῶν ἀνεπτυγμένην θεολογίαν του. Ὁ Θεὸς τοῦ Ἰσραὴλ παρίσταται ὡς ὁ εἷς καὶ μόνος Θεός, ὅστις ἐν τῇ παντοδυναμίᾳ Του καὶ τῇ πανσοφίᾳ Του κυβερνᾷ τὸ σύμπαν, κατευθύνει τὰς τύχας τοῦ κόσμου καὶ ρυθμίζει τὸν ῥοῦν τῆς ἱστορίας. Σφίζει τοὺς πιστεύοντας εἰς Αὐτὸν καὶ ἐξουθενῶν τοὺς ἐναντιουμένους εἰς τὸ ἄγιον θέλημά Του. Ὡς Θεὸς δίκαιος θὰ κρίνη τὰ ἔθνη, θὰ ἀποκαταστήσῃ τὴν ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ διασαλευθεῖσαν τάξιν, θὰ ἀναστήσῃ νεκρούς, ἵνα ἀποδώσῃ εἰς αὐτοὺς κατὰ τὰ ἔργα των καὶ ἐν τέλει διὰ τοῦ υἱοῦ τοῦ ἀνθρώπου θὰ ἐγκαθιδρύσῃ τὴν μεσσιακὴν του βασιλείαν. Εἰς ἐξήγησιν τοῦ ὅτι ὁ δραματιστὴς ἐν τῇ μόνῃ πραγματικῇ του προρρήσει (11,40-45) προσεπάθησε νὰ ὑπολογίσῃ τὸν χρόνον τοῦ τέλους καὶ ἀπέτυχεν ἀρκεῖ ἢ σχετικὴ δήλωσις τοῦ Ἰησοῦ· «Περὶ δὲ τῆς ἡμέρας ἐκείνης ἢ τῆς ὥρας οὐδεὶς οἶδεν, οὐδὲ οἱ ἄγγελοι ἐν οὐρανῷ, οὐδὲ ὁ υἱός, εἰ μὴ ὁ πατήρ» (Μάρκ. 13,32).

ε'. Τὸ βιβλίον ἐν τῇ χριστιανικῇ ἐκκλησίᾳ

Ὡς ἤδη ἐλέχθη, ἐνῶ ἐν τῇ ἐβραϊκῇ Βίβλῳ τὸ βιβλίον τοῦ Δανιὴλ συγκαταλέγεται εἰς τὰ ἀγιογράφα, εὗρισκόμενον μεταξὺ τῶν μεγιλῶθ καὶ τοῦ Ἔσδρα, ἐν τῇ χριστιανικῇ παραδόσει συγκαταλέγεται εἰς τοὺς «μειζονας» προφῆτας. Τοῦτο ἀναμφιβόλως ὀφείλεται εἰς τὴν μεσσιακὴν του σπουδαιότητα. Ἐν τῇ Κ. Διαθήκῃ ὁ Ἰησοῦς οὐ μόνον παραθέτει χωρίον ἐκ τοῦ βιβλίου τοῦ Δανιὴλ (Ματθ. 24,15. Μάρκ. 13,14), ἀλλὰ καὶ πολὺ συχνὰ ἀποδίδει εἰς ἑαυτὸν τὴν ἐν τῷ περὶ οὗ ὁ λόγος βιβλίῳ χρησιμοποιοιουμένην ἐπωνυμίαν «ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου». Πολλαχοῦ δὲ τῆς Ἀποκαλύψεως ὑποδηλοῦνται χωρία τοῦ βιβλίου τοῦ Δανιὴλ (πρβ. Ἀποκ. 17,5 πρὸς Δαν. 4,27, Ἀποκ. 13,1 ἐξ. πρὸς Δαν. 7,3 ἐξ. Ἀποκ. 11,7 πρὸς Δαν. 7,7 ἐξ. κ.ά.).

Εἰρήσθω δ' ὅτι ἡ μετάφρασις τῶν Ο', ἕνεκα τῶν ἐκ τοῦ ἐβραϊκοῦ πρωτοτύπου ἀποκλίσεών της, ἐξετοπίσθη ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ χρήσει ὑπὸ τῆς

μεταφράσεως τοῦ Θεοδοτίωνος, πρὸς ἣν συγκρινομένη ἐμφανίζεται μᾶλλον ὡς παράφρασις.

Ἐκ τῶν εἰς τὸν Δανιὴλ ὑπομνημάτων παλαιῶν ἐκκλησιαστικῶν πατέρων καὶ συγγραφέων σφίζονται τὰ ἐκπονηθέντα ὑπὸ τοῦ Ἰππολύτου Ρώμης (MPG 10, Bonwetsch, GCS I, 1897, K. Δυοβουνιώτου /N. Βέη μετὰ προλόγου ὑπὸ Bonwetsch, Λιψία 1911, Bardy/Lefèvre, SC 14, 1947), τοῦ Εὐσεβίου Καισαρείας (MPG 24, περικοπαί), τοῦ Ἰωάννου Χρυσόστομου (MPG 56), Ἐφραῖμ τοῦ Σύρου (Opera omnia syriaca, II, Roma 1740), τοῦ Ζήνωνος Βερδύνας (MPL 11), τοῦ Πολυχρονίου Ἀπαμείας (A. Mai, Script. vet. nova coll., τ. Ib, σ. 105-160), τοῦ Θεοδώρητου Κύρου (MPG 81), τοῦ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ πρεσβυτέρου Ἀμμωνίου (MPG 85) καὶ τοῦ Ἱερωνύμου (MPL 25). Βλ. καὶ τὴν μνημονευθεῖσαν σειρὰν Script. vet. nova collectio, ἐκδ. ὑπὸ A. Mai, Roma 1825, τ. Ib, σ. 161-224. Πρβ. ΠΔΟ', τ. 21 (1962).

στ'. Κείμενον

Τὸ μασωριτικὸν κείμενον τοῦ βιβλίου τοῦ Δανιὴλ ἐν ὄλη του τῇ ἐκτάσει, τ.ἔ. ἐν τε τῷ ἑβραϊκῷ καὶ τῷ ἀραμαϊκῷ του τμήματι, σφίζεται κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἤττον ἐν κακῇ καταστάσει, ὡς ἄλλως τε γίνεται φανερόν ἐκ τῶν συχνάκις παρατηρουμένων ἐν ταῖς ἀρχαίαις μεταφράσεσι διαφορῶν, αἵτινες πολλαχοῦ ὑποδηλοῦν προκριτέαν γραφήν. Παρότι τὸ ἑβραϊκὸν τμήμα ἔχει, ὡς εἰκός, παραδοθῆ σταθερώτερον τοῦ ἀραμαϊκοῦ, εἶναι ἐν γένει δυνατὸν νὰ λεχθῆ ὅτι ἀμφοτέρω τὰ τμήματα ταῦτα ἐμφανίζουν τὰ αὐτὰ προβλήματα κειμένου.

Βασικὰ βοηθητικὰ μέσα διορθώσεως τοῦ κειμένου εἶναι ἀποσπάσματά τινα, γνωσθέντα ἐκ τεμαχίων κουμρανικῶν χειρογράφων,²² ἢ καθ' Ο' μετάφρασις τοῦ βιβλίου καὶ ἡ ταύτην ἐν τῇ ἑλληνικῇ βίβλῳ παραγκωνίσασα κατὰ Θεοδοτίωνα μετάφρασις τοῦ αὐτοῦ βιβλίου.²³ Ἡ καθ' Ο' μετάφρασις τοῦ βιβλίου, γνωσκομένη ἐπὶ μικρόν μὲν δι' ἑνὸς μικρογραμμάτου χειρογράφου (Codex Chisianus ἢ Chigi MS, ἐν Ρώμῃ) καὶ τοῦ συροεξαπλικοῦ κειμένου, ἀπὸ τινος δὲ καὶ διὰ τοῦ ὑπ' ἀριθμ. 967/8 κώδικος (Δαν. 3,72—8,27) τῆς συλλογῆς τῶν Chester Beatty παπύρων, ἐγένετο κατὰ τὸ β' ἡμισυ τῆς 2ας ἐκ/δος π.Χ. Συγκρινομένη δὲ πρὸς τὸ μασωριτικὸν ἐμφανίζεται ὡς παράφρασις μᾶλλον ἢ μετάφρασις,²⁴ τοῦθ' ὅπερ ἐν τινι μέτρῳ δύναται νὰ ὀφείληται εἰς

22. D. Barthélemy/I. T. Milik, DSD I (1955), σ. 150-152. — P. Benoit, Editing the MS Fragments from Qumran, BA 19 (1956), pl. 4, σ. 75 ἐξ. (=RB 63, 1956, σ. 49 ἐξ.).

23. P. Grelot, Les versions grecques de Daniël, Bibl 47 (1966), σ. 381 ἐξ.

24. A. Bludau, Die alexandrinische Übersetzung des Buches Daniel und ihr Verhältnis zum Massoretischen Text, BSt(F) II 2/3 (1897), σ. 206.

ἐλαφρῶς διάφορον σημιτικὸν πρωτότυπον. Ἐκ τῶν ἀπὸ τοῦ μασωριτικοῦ πολλαπλῶν ἀποκλίσεων τῆς ἐξηγεῖται καὶ ἡ λίαν ἐνωρὶς ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ παραγκώνισις τῆς ὑπὸ τῆς κατὰ Θεοδοτίωνα μεταφράσεως,²⁵ ἣτις ἐγένετο περὶ τὰ μέσα τῆς 2ας ἐκ/δος μ.Χ. καὶ ἦτο πιθανῶς οὐχὶ ὅλως νέα ἀλλ' ἀναθεώρησις προγενεστέρας ἑλληνικῆς (διαφόρου τῆς καθ' Ο') μεταφράσεως ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ἑβραϊκοῦ πρωτοτύπου.²⁶ Εἶναι δ' ἡ μετάφρασις τῶν Ο' τόσον διάφορος τῆς τῶ μασωριτικῶ ἐγγιζούσης μεταφράσεως τοῦ Θεοδοτίωνος, ὥστε πᾶσα προσπάθεια πρὸς ἄρσιν τῆς ἀσυμφωνίας των εἶναι ματαία. Ἀλλὰ καὶ ἄλλη τις μετάφρασις, ἥς ποιεῖται χρῆσιν ὁ Ἰουστῖνος ἐν τῶ πρὸς Τρύφωνα διαλόγῳ του, δὲν συμπίπτει πρὸς τὴν μίαν ἢ τὴν ἐτέραν τῶν μεταφράσεων τούτων. Ἡ δὲ Βουλγάτα ἐν προκειμένῳ βραδύεται ἐπὶ ἑβραϊοαραμαϊκοῦ πρωτοτύπου στενώτατα σχετιζομένου πρὸς τὸ μασωριτικὸν καὶ κυκλοφοροῦμένου ἐν ταῖς ἡμέραις τοῦ Ἰερωνύμου, ὅστις ὅμως συμφωνεῖ ἐνιαχοῦ πρὸς τὴν μετάφρασιν τοῦ Θεοδοτίωνος καὶ μεταφράζει ἐπὶ τῇ βάσει ταύτης τὰς δευτεροκανονικὰς περικοπὰς τοῦ βιβλίου. Οἰκοθεν νοεῖται ὅτι, ὡσάκις ἡ ἀποκατάστασις παρεφθαρμένων χωρίων δὲν εἶναι δυνατὴ τῇ βοήθειᾳ τῶν εἰρημένων μέσων, ἀναπόφευκτος τυγχάνει ἡ ἀντιμετώπισις τῶν δυσχερειῶν διὰ κριτικῆς εἰκασίας.

25. Ἀξία μνησίας ἡ σχετικὴ παρατήρησις τοῦ Ἰερωνύμου ἐν τῶ προλόγῳ τοῦ ὑπομνήματός του (MPL 25, σ. 514): «Danielem prophetam juxta septuaginta interpretes Domini Salvatoris ecclesiae non legunt, utentes Theodotionis editione, et hoc cur acciderit nescio... Hoc unum affirmare possum, quod multum a veritate discordet, et recto judicio repudiatus est».

26. Τὴν παράδοσιν τοῦ κατὰ τὸν Θεοδοτίωνα κειμένου ἐκπροσωπεῖ καὶ ὁ Ἰππόλυτος ἐν τῶ εἰς Δανιήλ ὑπόμνηματί του. Πρβ. J. A. M o n t g o m e r y, ICC, σ. 41 ἐξ. — J. Z i e g l e r, Der Bibeltext im Danielkommentar des Hippolyt von Rom, Nachr. d. Akad. d. Wiss. in Göttingen 1, Phil.—Hist, Kl. No 8 (1952).